

УДК 165.749 (575.2) (043.3)

Доюран Мээрим Таштанбековна,
*КР УИАнын А.А.Алтмышбаев атындагы философия,
укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр
Институтунун Улуттук жана
чет элдер философиясы бөлүмүнүн улук илимий кызматкери*

Доюран Мээрим Таштанбековна,
*старший научный сотрудник
Отдела национальной и зарубежной философии Института философии,
права и социально-политических исследований
им.А.Алтмышбаева НАН КР*

Doiuran Meerim Tashtanbekovna,
*senior research fellow,
Department of history of philosophy,
Institute of philosophy,
law and social-political researches named after A.Altmyshbaev*

ГУМАНИЗМ ЖАНА АДАБИЯТ: ОКШОШТУКТАР ЖАНА АЖЫРЫМДАР

Аннотация. Бул макалада гуманизм менен адабияттын жалпылык көйгөйү каралат. Философия менен адабияттын ортосундагы айырмачылык маселесине олуттуу көңүл бурулат. Толук талдоонун натыйжасында, окшоштуктар жана айырмачылыктар аныкталат.

Негизги сөздөр: гуманизм, адабият, философия, этика, диалог, конфликт.

ГУМАНИЗМ И ЛИТЕРАТУРА: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема общего между гуманизмом и литературой. Значительное внимание уделяется проблеме различия между философией и литературой. В результате детального анализа было выявлено сходства и различия.

Ключевые слова: гуманизм, литература, философия, этика, диалог, конфликт.

HUMANISM AND LITERATURE: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Abstract. This article examines the problem of commonality between humanism and literature. Considerable attention is paid to the problem of the difference between philosophy and literature. As a result of a detailed analysis, similarities and differences were identified.

Key words: humanism, literature, philosophy, ethics, dialogue, conflict.

Гуманизм дегенде алгач ойго түшөр сөз, түшүнүк – «адамгерчилик» эмеспи. Бирок адам бар жерде гуманизм да бар деген пикир албетте натуура. Анткени, адамдын адамгерчиликтүүсү болот, а түгүл ызатсызы да болот. Бирок ар дайым эле адам өзүн адамгерчиликтүү алып жүрө алабы? Маселен, адабий изилдөөчүлөрдүн пикиринде, чыгармаларда башкы каарман карама-каршылыкка жык-жыйма иш-аракети менен окурмандын көңүлүн имере алат.

Розеллен Браундун айтымында, каарман адатта өзүнүн карама-каршылыгын көрсөткөндө кызыктуу болот. Эч бир жазуучу жашоонун «караңгы» тарабын көз жаздымда калтыра албайт. Жазуучу химик сыяктуу объективдүү болушу керек. Ал күнүмдүк субъективдүүлүктөн баш тартып, пейзажда үйүлгөн кык-көндү өтө сыйлуу ролго коюп, ызатсыз кумарлар жашоого жакшы нерселердей эле мүнөздүү экендигин билиши керек.

Албетте, турмуштун ар кыл булуң-бурчун «жайдактап», «жылаңачтап» берүү да кайсы бир деңгээлде олдоксон көрүнүш. А бирок, каарман ашыкча адептүү, же ашыкча бейжай, бүжүрөкөй, же ашыкча ызатсыз болсо, окурмандын чыгармага болгон кызыгуусун таркатат.

Сөздүн нугун гуманизмге буралы. Гуманизм тууралуу ойчулдар кандай ойдо болушкан? Гуманизм жөнүндө айтылуу Ф.Петрарканын, Данте Алигьеринин, Дж. Брунонун, У. Шекспирдин бир далай ой-жоромолдору бар. Андан кийинки марксисттик философиянын гуманисттик концепциялары бир система катары «адамгерчиликти» иликтөөгө алган. Анда адам, киши турмушунун жыргалчылыгы алдыңкы планга коюлган.

Негизинен Орто кылымдан соң адам табиятына болгон сый-урмат артканын билебиз. Гелиоцентристтик ачылыштан кийин күнөөкөр адам, күнөөдөн арылгандай тазарган. Ал дүйнөнүн чок борборунан орун алган. Өз тагдырын өзү чечүүчү күчкө ээ деп билинген.

Гуманизм качан, кандай турпатта жаралган? Алгач ал жаралганда кандай эле, азыр кандай, каякка умтулат? Орто кылымдагы же кайра жаралуу доорундагы гуманисттик түшүнүктөр менен учурдагы постгуманизм, техногуманизм ортосунда кандай айырма-байланыш бар? Гуманизм жаралабы, туулабы? Мындан аркы тагдыры кандай? Философиялык гуманизм, этикалык баалуулуктар менен адабий гуманизмдин арасында кандай айырма бар? Гуманизм менен адабият кандай ымалада? Мына ушул маселелердин алкагында сөз кылмакчыбыз.

Белгилүү жазуучу Виктор Гюго: «Биринчи кезекте адам болгула. Өзүңөргө адамгерчилик жүктөөдөн эч коркпогула» деген. Ал эми Альбер Камю: «Гуманизм азырынча мени тажата элек: ал тургай жагат. Бирок ал мага тар» деп айткан. Бул акыркы сүйлөм кыргыз элинин: «Өтүгүң тар болсо, дүнүйөнүн кеңдигинен не пайда» деген макалына шайкеш келип, белгилүү бир деңгээлде этикалык нормалар менен эриш-аркак жашоо «тар дүйнө» көз карашын жаратарын эске салат.

Анан да Орто кылымдагы Чыгыш ойчулу Джалаладдин Руминин мындай икаясы эске түшөт:

«Алар Мевланадан:

-Бул адеп-ахлакты кимден үйрөндүңүз?- деп сурашат.

Мевлана:

-Мен адепсиздерден сабак алдым, - деп жооп кайтарат.

Алар:

-Кантип эле адеп-ахлакты адепсиздерден үйрөнсүң?- деп сурашат кайра.

Мевлана аларга карап:

-Үйрөнсө болот, албетте. Алар эмне кылбасын, мен тескерисин жасап, туурасын таптым, - деген экен».

Ал эми адабият дегенде эмнени түшүнөбүз? Адабият – бул китеп. Адабият – бул тамга, сөз, белги, ишарат. Ал сөз, ишарат менен иш алып барат. Адабият – бул коомдук баалуулукка ээ болгон жазылуу эмгектердин уюткусу. Ал илимий, көркөм, таанып билүүчүлүк баалуулуктарды алып

жүрүшү мүмкүн. Күндөлүк турмушта адабияттын тар маанисине көңүл бурушат: адабият десе поэзия, проза деп түшүнөбүз. А бирок ааламдын көрктүү кооздугу боёк менен эмес, сөз менен сыпатталса, аны адабият деп атоого толук укуктуубуз.

Маселен, биздин пикир боюнча, адабият (макалада: проза, поэзия, драма маанисинде каралган) – жашоону түшүнүү эмес, ал турмушту сынчыл образда сунуунун бир ыкмасы. Адабиятчы ахлакый эрежелерди сунбоосу толук мүмкүн. Маселен, Рамео жана Джулиетта – экөө бирдей уу уурташты, а бирок ичибиз эншерилсе да, мындай жосунду себеп билип, аларга кине арта албайбыз. Адабият жашоонун гумандуу жагдайын да, антигумандуу жан-жакасын да сөздүн жардамы менен сүрөттөйт. Автор же жазуучу бул жерде ачык-айкын мындай же тигиндей этиканын нормалары менен жаша дегенчелик өз оюн таңуулай албайт. А эгер андай экен, ал чыгарма дидактикалык, акыл-насаатка каныккан одоно акыл үйрөткүч чыгарма катары бааланышы толук мүмкүн.

Албетте, кеп учугун жазуучуну (автор) көздөй уласак, автордун чыгармада каарман катары катышпоосу дурус. Ошондо ал чыгарма мыкты деп билинет. Көбүнесе чыныгы иш билги адабиятчынын калеминен жаралган чыгарма – автордун өздүк этикетин, адеп-ахлакый ченемдерин чагылдырбайт. Автордун өзү кошо аралаша кеткен адабий чыгарма окурманды багындыра албайт деген ой-пикирлер жок эмес. Мына ошентип, адабият этиканын же гуманизмдин теориясы менен алектенбейт.

Адабиятта жашоо «мына ушундай» деген формада сунулат. Адабият айланадагы башаламан турмушка баа бербестен, жашоону сюжетке келтирип болгонун болгондой сыпаттап берүүсү шарт. Маселен, «жамандын барынан жогу» деген философиялык кеп бар. Бул философиялык кеп. Ал эми адабий чыгарма жаман, жакшы, кооз, түркөй ж.б.у.с. затка тиешелүү сыпаттоочу, баа коюп жиберүүчү сөздөрдөн оолак турат. Эмнеси менен жаман? Эмнеси менен кооз? Эмнеси менен түркөй? Адабий

чыгарма ушул нерселерди жайдары сүрөттөп-баяндап берүү турпатында болот. Ал болгон окуяларга же айлана-чөйрөгө жакшы же жаман деп баа берип, баа бычып ийсе, «көлөкөгө тон бычкандай» эле көрүнүш пайда болору айдан ачык.

Нерселерди тигиндей же мындай деп атоонун кажети жок, бирок аларды көрсөтүү керек. Маселен, «Өзүмдү гезитке ороп алганым карабай аябай үшүп кеттим». Бул сүйлөмдө баяндап жаткан киши өзүнүн жакырчылыгын байкаган жок, бирок окурман байкоодо. Адабий чыгармада таңгалычтуу нерселер ачык-айкын баса көрсөтүлбөй, кадыресе көрүнүш сыяктуу көрсөтүү аркылуу сыпатталат [3].

Эгер биз, адабиятты китеп деп билсек, анда китеп менен гуманизм же адамгерчилик кандай ымалада болушу мүмкүн? Китеп жана адамгерчилик. Эки түшүнүк бири-бирин кандай коштойт? Же алар эч коошпойбу? Анан да эң кызыгы: «Адепсиздин жанында китеп сымак тынч бол!» – деген экен улуу философ-акын Мевлана.

Жазуучу (автор), адабият, философия, гуманизм – окшоштук жана ажырымдар

Баардык философтор жазуучу боло албайт. Бул чындык канчалык кулакка жагымсыз угулса да, кабыл алуу керек. Философ, тактап айтканда акылга дыйкан ойчул киши колуна калем кармап жазышы мүмкүн, бирок жазуучу турпатында окурмандын купулуна толбой калышы толук ыктымал. Маселен, Г.В.Гегель, И.Кант сыяктуу окумуштуулардын жазуу стили татаал; текст жалпыга маалым жалпак тилден куру жалак. Маселен, Б.Рассел, Ф.Ницше, Ж.П.Сартр – булар философ-жазуучулар.

Адабияттын аудиториясы эндүү, кенен келет эмеспи. Ал эми философия илимдеринин талаасы андай эмес. Аны түшүнө билген саналуу кишилер окушат. Анткени, адабиятта кылык-жорук арбын, ал магиялык күчкө ээ, табияты табышмактуу келет. Атүгүл адабиятчы эргүүнү түш аркылуу алышы мүмкүн, түштү чындыкка кооштуруп жаза алышы мүмкүн. Албетте,

элестетүү күчү абдан жакшы иштөөсү ылазым.

Философия болсо, бир максатка баш иет, кооздоп-шөкөттөп сүйлөөнүн кажети жок. Тексталжактажаксыз(безличное), алайлана-чөйрөдөгү баш-аламандыктан бир шекилди, бир форманы сууруп чыгууга аракет жасайт. Адабият болсо, хаосту хаос катары сүрөттөйт. Философия – сүрөтчүнү жоюуга умтулат. Белгилүү бир ченемде философия менен адабият аралашпаганы дурус. Анткени адабий чыгарма философиялык көз караштарды камтыса, ал тажатма, акыл үйрөтмө болуп калуу коркунучу пайда болот. Адабият философияны өзүмдүк кылып алган жагдайда, философия адабияттын «ченгелинде» жаш бөбөктүн оюнчугу «пластилин» сымак чоюлчаак, ийилчээк абалга кириптер болот. Анда жазуучу каалаган философияны окурманга таңуулай алчу абал жаралат. Ошон үчүн дасыккан адабий чыгармаларда жазуучулук стиль окуяда баш ийген позицияны ээлеп, жазуучу канчалык акылдуу, билимдүү экендигин көрсөтпөйт. Философияда болсо, тескерисинче, философ-жазуучу билимин, акылкөйлүгүн ар тараптуу демонстрациялай алат.

Ошондуктан, Платон драматургдардан, сүрөтчүлөрдөн сетиркеп тургандыгы белгилүү. Философиясында ал идеялар дүйнөсү тууралуу кеп кылат. «Мамлекет» аттуу чыгармасында чыныгы нерселердин көлөкөсүнөн чоочулаш керек экендигин белгилейт.

Мамлекет аттуу чыгармасында Платон, чынжырланган туткундардын мисалын берген. Туткундар жер астындагы үңкүрдө отурушат, алар маңдайдагы дубалды гана көрө алышат. Алардын артында бүлбүлдөп от жанып турат. Дубалдын артында жүргөн адамдар ар түрдүү кийимдерди кийишет, үңкүрдүн дубалдарында алардын көлөкөсү гана пайда болуп турат. Абактагылар дүйнөнү ушул көлөкөлөрдүн негизинде гана аңдай алышат. Анан да үңкүрдөн эркин адамдар чыга алчу каалга бар. Ал жакта – жарык дүйнө, Күн жарыгы бар.

Платон идеялар дүйнөсүн акыйкат дүнүйө деп билген. Ал «көлөкөнүн» ар түрдүүсүнөн чоочулаган. Адабиятты да белгилүү даражада чыныгы турмуштун тек гана чагылышы катары түшүнгөн.

Албетте, адабият ар дайым гуманизмдин рамкасынан чыкпайт деген пикир - натуура. Жогоруда айтылгандай, оголе акыл-насаат үйрөткүч чыгармалар өөн учурап, окурманды санааркатат.

Мына ушул жерден адабият менен жазуучунун ортосунда конфликт же диалог түзүлөт. Жазуучу же автор канчалык деңгээлде этиканын нормаларын сактап жашайт? Адамгерчиликти талап кылган татаал ситуацияларда өзүн кандай алып жүрө алат? Же ал чыгармалары сыяктуу адептүүбү? Же тескерисинче, өзү адеп-ахлак жолунан кайтпаган, бирок чыгармаларында фантазиялык, мистикалык ой-жоромолдорунун негизинде окурманды чектен чыгарып жиберүү жөндөмүндөбү?

Маселен, күмүш доордун калеми курч акыны, поэзия жанрынын шам чырагы М.Цветаева айтпасак да ааламга белгилүү эмеспи. Окурмандын бир бөлүгү анын чыгармачылыгы маашырлантса, экинчи жарымын анын «күнүрт» өздүк жашоосу көңүлүн имерет.

«Ирина! – ал кантип каза болду? Өлөр алдыңда эмне туйдуң? Же адатыңча чайпалып-термелдиңби? Эсинде эмнелер бар эле? Эч нерсенин баамдабай кайта бергендириң? Акыркы жолу эмне деп үн каттың экен? Эмнеден өлдүң?...» [2].

«Жөн же. Кылыктанба. Мен экөөңдөн бирөөңдү гана куткара алдым, экөөңдү бирдей – куткара албаганымды бил. Сени «тандадым». Сен Иринанын эсебинен аман калдың...»

Жогоруда келтирилген саптар М.Цветаеванын улуу жана эрте чарчап калган кичүү кызына арналган саптар. Бул саптар- ачарчылык маалында кара кекиртектин айынан бүшүркөп, жалпы коомдук турмушту тең бөлүшө жашаган, тагдырынын катаал сыноолоруна кабылган акындын муңдуу жазуулары, муңдуу эстеликтери.

Гуманизмдин чеги кандай? Анын табияты парадоксалдуу эмей, анан кандай. Бирин куткаруу үчүн башка бирөөнөн баш тартуу – акылга сыйбаган көрүнүш эмеспи.

Ал эми философия менен адабият чиелеш учурлар кездешеби? Албетте, экөө бирдей катышкан адабий-философиялык эстеликтер да жок эмес. Маселен, Антуан де Сент-Экзюперинин «Кичинекей ханзада» аттуу чыгармасы эки тарапты бирдей алып жүрөт:

«...Төртүнчү планета иш билги, камбыл адамдыкы экен. Кичинекей ханзада келгенде, ал баш көтөрүп карап койбой иштей берди:

-Арыбаңыз! – деп салам айтты Кичинекей ханзада. – Чылымыңыз өчүп калыптыр.

-Үчкө экини кошсо – беш. Бешке жетини кошсо – он эки. Он экиге үчтү кошсо – он беш. Саламатсызбы?...Ишим чачыман көп! Мен олуттуу адаммын, бекер калжырап олтура албайм! Экиге бешти кошсо жети...» [1].

Бул чыгармада дүйнө кичинекей баланын байоо көздөрү менен чагылдырылган. Планеталардагы «чоң» адамдардын көкүрөгү сокур, алар Кичинекей ханзаданы эч түшүнүшпөйт. Ал ааламда жалгыз сезет өзүн. Чыгарма улуулукту байкоо, адамды иш-аракеттери менен баалоо, өзүн-өзү айыптоо, досторго кайдыгер карабоо ж.б.у.с. пайдалуу философияны сюжеттүү шөкөттөп берет.

Айрыкча, Кичинекей ханзада түлкү менен кезиккен учур, анан да экөөнүн ортосундагы жүргөн баарлашуу – адам өзү «үйрөткөн» нерселерди гана жактыра ала турганын, ал үчүн сабырдуу болуу керек экендигине ишарат кылат. Чыгарма адамга адамгерчиликтүү мамиле кылуу, аны сүйүү, ага жаныңды берип, убактыңды бөлүшүң керек экендигин; ошондо эң жөнөкөй адам деле эң сулуу болуп көрүнөрүн айгинелейт. Мына ушул чыгармада философия, гуманизм, адабият түшүнүктөрү эриш-аркак айкалышат.

Адабияттар

1. Антуан де Сент-Экзюпери. «Кичинекей ханзада». –Б.: «Кутаалам», 2016. 44-б.
2. Цветаева М. Записная книжка 1919-1920 гг. 84-б.
3. Шкловский В. «Техника писательского ремесла». «Молодая гвардия», 1927. 3-б